

DE SOCIALE INDICATORENBEWEGING EN DE BLINDE VLEK OP DE MARXISTISCHE RETINA

Over 'produktieve arbeid' als basis voor een marxistisch sociale
indicatorenstelsel en de maatschappelijke limieten ervan

Walter E. Van Trier

Alles gesellschaftlichen Leben ist wesentlich praktisch. Alle Mysterien, welche die Theorie zum Mysticism(us) veranlassen, finden ihre rationelle Lösung in der menschlichen Praxis und in dem Begreifen dieser Praxis.

K. Marx, Achtste stelling over Feuerbach.

'Ten onrechte lieten de westerse marxisten de sociale indicatorenbeweging vooralsnog rechts liggen.'

Deze uitspraak klinkt als een boutade. Niettemin vormt ze een goede weergave van de feitelijke toestand. Marxistische geschriften over sociale indicatoren zijn erg schaarse goederen en meestal beperken de auteurs ervan zich tot een botweg afwijzen van de hele beweging omwille van de reformistische en zelfs demagogische bedoelingen, die zij eraan toeschrijven.

*

De basisstelling van dit artikel is dat de verklaring voor deze marxistische terughoudendheid niet ligt in de manifeste politieke operatie, waarmee men de sociale indicatorenbeweging meestal verbonden acht. Deze verklaring moet men fundamenteel zoeken in de onmogelijkheid om te antwoorden op de problemen die de maatschappelijke betekenis van de sociale indicatorenbeweging stelt aan de klassieke marxistische theorie en in het bijzonder aan de

marxistische staatstheorie en de marxistische behoeftentheorie.

Met andere woorden : de sociale indicatorenbeweging maakt als het ware een praktische analyse van de blinde vlekken op de marxistische retina. Het marxistische antwoord op deze uitdaging kan men beschouwen als een mentale operatie die sterk doet denken aan de structuur van de Freudiaanse 'Verneinung' of 'Verleugnung'¹.

Een drievoudige gemiste kans

Bij het schrijven van een geschiedenis van de sociale indicatorenbeweging kan men het eigenlijke beginpunt op verschillende momenten situeren². Twee periodes krijgen hierbij meestal de voorkeur. Ofwel verwijst men naar de jaren '20-'30 en naar de pogingen terzake van de Hoover-administratie. Ofwel begint men de 'echte' geschiedenis bij de impulsen gegeven door de Johnson-administratie in de jaren '60. Echter, of men nu de New Deal of the Great Society als kraamkliniek van de sociale indicatorenprogramma's beschouwt, voor wat de marxistische reactie betreft, maakt dat weinig uit. Beide operaties nopen evenzeer tot de nodige terughoudendheid en argwaan ten aanzien van de politieke motieven die achter het fenomeen schuil gaan.

Toch — en ondanks het feit dat de marxisten dit wel blijven doen — kan men deze politieke context slechts ten dele inroepen als verantwoording voor de wijze waarop westerse marxisten ingaan op de sociale indicatorenuitdaging. Integendeel, de marxistische repliek richt zich op onwezenlijk oppervlakkige verschijnselen. Hij is in grote mate inferieur aan wat men zou kunnen verwachten wanneer men de sociale indicatorenbeweging ernstig had genomen.

Drie mogelijke, maar in de literatuur afwezige, manieren om de sociale indicatorenbeweging van antwoord te dienen, kunnen dit illustreren.

1. Vooreerst kan de kritiek op het euforistisch en propagandistisch karakter van de courant gebruikte indicatoren (zoals N.I. per hoofd, uitgaven aan sociale voorzieningen, e.d.) zonder al te veel moeite omgezet worden in een alternatief sociale indicatorenprogramma. De elementen hiervoor vindt men als het ware gebruikelijk in de marxistische traditie. We denken hierbij vooral aan maten als de meerwaarde- of uitbuitingsgraad, de graad van organische samenstelling van het kapitaal en de winstvoet, die de functie

van resultaatsindicatoren zouden kunnen vervullen. Daarnaast kan men met de arbeidswaardeleer als basis werken aan de constructie van een stel middelenindicatoren. Enigszins gelijkaardig aan de werkwijze van Leontief kan men zich een input-output analyse indenken van de ingezette arbeidstijd, opgedeeld naar sectoren, soorten goederen, maatschappelijke terreinen, enz. Zo krijgt men inzicht in de structuur en mogelijkheden tot programmering van het sociaal product (zowel wat betreft de produktie als de verdeling ervan) op basis van criteria inzake de beschikbare arbeidstijd³. Men kan dus op die manier meetinstrumenten construeren, die functies vervullen gelijkaardig aan deze die de sociale indicatoren vervullen (d.w.z. structuren en resultaten analyseren⁴), maar functioneren op basis van 'alternatieve' criteria.

2. Bovendien moet men vaststellen dat de marxistische wetenschapsopvatting mogelijkheden biedt tot een grondige methodologische kritiek op de klassieke pogingen tot het construeren van sociale indicatorensystemen. De sociale indicatorenbeweging tracht wetenschappelijk inzicht te geven in de structuur van de samenleving. Maar men geeft deze aspiraties gestalte door te zoeken naar universeel geldende begrippen en modellen die een vergelijking tussen regio's, naties, enz. mogelijk maken. Een gevolg hiervan is dat deze indicatorensystemen veelal beroep doen op maatstaven, die gebaseerd zijn op 'natuurlijke kenmerken' of verwijzen naar 'universele schalen' (bv. Meslows behoefschaal)⁵. Vanuit een marxistisch oogpunt is zulke werkwijze niet enkel voor kritiek vatbaar, maar hoogst misleidend. Een eerste teken hiervoor vindt men in de klassieke methodologische moeilijkheden inzake comparatief of crossnationaal onderzoek. Maar de marxistische kritiek reikt verder dan enkel maar de moeilijkheden bij het verzamelen van vergelijkbare statistieken. Hij slaat in wezen op de differentiële maatschappelijke betekenis van op het eerste gezicht — op basis van de natuurlijke kenmerken — gelijkaardige verschijnselen. De marxistische wetenschapsopvatting stelt immers dat zowel concepten als modellen, van waaruit observatie gebeurt, specifiek zijn voor welbepaalde maatschappelijke verhoudingen⁶. Zo heeft bv. B. Hindess aange-toond dat de Indische volkstelling van 1951 erg weinig inzicht verschaft in de Indische eigendomsstructuren omdat de telling uitgaat van categorieën, die in feite naar kapitalistische verhoudingen refereren⁷. Het gebruiken van gelijkaardige categorieën of natuurlijke kenmerken om situaties, waarbinnen verschillende maatschappelijke verhoudingen bestaan, met elkaar te vergelijken, is dus eerder misleidend, dan inzichtverschaffend.

3. Tenslotte, de sociale indicatorenbeweging vindt haar oorsprong in een latent, zij het toch zeer duidelijk maatschappelijk project. De begrippen die men met dit project kan associëren zijn bekend: de collectieve besluitvorming over de maatschappelijke doelstellingen, overheidsinterventie, sociaal-economische planning, rationele allocatie van middelen, detecteren van de sociale behoeften. Kortom, begrippen die verwijzen naar een maatschappijproject waarin de macro-rationaliteit de bovenhand haalt op alle eventueel aanwezige micro-rationaliteiten, waarin de staat optreedt als representant en hoeder van het algemeen belang. Paradoxaal genoeg vertoont dit maatschappelijk project een sterke gelijkenis met de basiskennmerken van een socialistische of communistische maatschappijordening.

De politieke afwijzing van de sociale indicatorenbeweging wijst erop dat men deze gelijkenis met een marxistisch maatschappijproject slechts als een retorische gelijkenis beschouwt. Anders gezegd: men beschouwt de sociale indicatorenbeweging in het beste geval als een poging tot recuperatie van het maatschappij-kritisch erfgoed. In plaats van te analyseren⁸ in hoeverre de uitbouw van instrumenten, die aan zulke macro-rationaliteit gestalte pogen te geven, beantwoordt aan een objectieve noodzaak van de laat-kapitalistische ontwikkeling, verwerpt men zulke pogingen op een wijze die doet denken aan de klassieke afwijzing van de sociaal-democratie. Men beschouwt de sociale indicatorenbeweging in het beste geval als iets dat links praat, maar rechts handelt⁹.

Deze drie vaststellingen wijzen op evenzoveel (ongebruikte) mogelijkheden tot een verdere uitbouw van de marxistische theorie. Echter, zij wijzen tegelijk ook op een aantal gegevens die deze weerstand kunnen verklaren. Een reële maatschappelijke betekenis toekennen aan de sociale indicatorenbeweging, m.m. de pogingen tot overheidsinterventie en sociaal-economische planning, betekent meteen ook de mogelijkheid erkennen dat de staat zich daadwerkelijk opdringt als representant van het algemeen belang, d.w.z. instaat voor de formulering van de maatschappelijke behoeften en de implementatie van een beleid terzake op zich neemt. Welke vormen van relatieve autonomie men ook aan de staat toekent, in de klassieke marxistische theorie kan men deze nieuwe politieke vorm niet plaatsen.

Kortom, de oppervlakkige politieke afwijzing van de sociale indicatorenbeweging valt te begrijpen als een verwerpen (in Freudi-

aanse zin) van de fundamentele politieke betekenis van de vragen die erdoor opgeroepen worden; met name ten aanzien van de fundering van de eigen visie op de staat. Aangezien echter deze (onuitgewerkte)¹⁰ staatstheorie in belangrijke mate samenhangt met de marxistische analyse van het kapitaal, wijst de sociale indicatorenbeweging ook impliciet naar een blinde vlek op de economische retina van Marx.

Marx en de problematiek van de produktieve arbeid.

Een begrip dat binnen de marxistische traditie wel aanwezig is, maar er een erg onduidelijk statuut bekleedt, is het begrip 'produktieve (m.m. onproduktieve) arbeid'¹¹.

Het begrip heeft binnen de economische traditie een duidelijk ideologische functie. Mercantilisten, fysiocraten en de klassieke economen gebruiken het elk op hun beurt om bepaalde maatschappelijke klassen als produktief en andere als onproduktief (of : parasitair) te bestempelen. Ook Marx gebruikt het in deze zin. Zijn bedoeling is om aan de hand ervan te analyseren wat vanuit het standpunt van het kapitaal als produktieve arbeid moet beschouwd worden. In geen van de door Marx zelf gepubliceerde teksten komt het echter expliciet voor als onderwerp van een grondige analyse¹². Ook de marxisten na Marx besteden er relatief weinig aandacht aan. Pas sinds de jaren '60 (toevallig of niet, maar dus erg gelijklopend met de sociale indicatorendiscussie) begint men binnen marxistische kringen meer en meer naar dit begrip te verwijzen¹³.

We introduceren deze discussie hier in eerste instantie omwille van de duidelijke relatie die men kan leggen tussen het begrip produktieve arbeid enerzijds en de vraag naar optimale inzet van de beschikbare middelen anderzijds. Bovendien geeft de wijze waarop Marx dit begrip bespreekt een illustratie van het verschil in methodologisch uitgangspunt met de traditionele benadering vanuit de sociale indicatorenproblematiek. Tenslotte willen wij via deze discussie aantonen dat — en dit in tegenstelling met de visie van de meeste marxistische auteurs — de marxistische economische theorie in feite in het luchtledige blijft hangen zonder een conceptualisering van dit begrip. In die zin moet het als het ware ook de basis vormen van een uit te werken sociale indicatorenprogramma en verklaart de onduidelijkheid van deze discussie mede de weerstand tegen zulke pogingen.

In het eerste deel van *Das Kapital* maakt Marx slechts één enkele expliciete opmerking over de kwestie die ons hier bezig houdt. Bij de behandeling van de produktie van de absolute meerwaarde, en meer specifiek wanneer hij het heeft over het arbeidsproces en het verwaardingsproces, lezen we :

“Beschouwt men het hele proces vanuit het standpunt van het resultaat, van *het produkt*, dan verschijnen beide, *arbeidsmiddelen* en *arbeidsobject*, als produktiemiddelen en de arbeid zelf als *produktieve arbeid*.”¹⁴

In voetnoot voegt Marx hieraan toe :

“Deze bepaling van *produktieve arbeid*, zoals ze zich vanuit het standpunt van het eenvoudige arbeidsproces aandient, is geenszins toereikend voor het kapitalistische produktieproces.”¹⁵

Marx vertrekt dus van de stelling dat de karakteristieken van wat men, vanuit maatschappelijk standpunt, als produktieve arbeid moet beschouwen, samenhangen met de specifieke kenmerken van de dominerende produktiewijze. Vandaar dat Marx, in een ongepubliceerde, maar oorspronkelijk als 6de hoofdstuk van *Das Kapital*, deel I, bedoelde tekst en voordat hij de hierboven geciteerde fragmenten uit *Das Kapital* I omzeggens letterlijk herhaalt, kan neerschrijven :

“Gezien het onmiddellijke doel en het *eigenlijke produkt* van de kapitalistische produktie — *meerwaarde* is, is slechts *die arbeid produktief*, en is slechts die verschaffer van arbeidsvermogen een *produktieve arbeider*, die onmiddellijk *meerwaarde produceert*, dus slechts die arbeid die direct in het produktieproces tot verwaardiging van kapitaal *geconsumeerd wordt*.”¹⁶

De historische beperktheid van een eventuele definitie van het begrip ‘produktieve arbeid’ is hierdoor duidelijk aangegeven. Ze geldt slechts binnen de maatschappelijke verhoudingen die samenhangen met de kapitalistische produktiewijze. Enkel burgerlijke geborneerdheid, zo schrijft Marx, kan ertoe leiden dat men de kapitalistische vorm van produktie voor de absolute vorm van produktie houdt en dat men de vraag naar wat produktieve arbeid is vanuit het oogpunt van het kapitaal verwacht met de vraag naar wat produk-

tieve arbeid op zich is. Vandaar, zo gaat hij verder, dat men komt tot het tautologische antwoord dat alle arbeid die produceert, of gebruikswaarden voortbrengt, produktief is¹⁷.

Even duidelijk is evenwel dat Marx veel minder duidelijkheid schept bij het maken van het effectieve onderscheid tussen produktieve en onproduktieve arbeid binnen de kapitalistische produktieverhoudingen.

De moeilijkheid, waarmee hij moet kampen, is niet zozeer een onduidelijkheid in zijn eigen geest, maar wel de versluiserende werking van de kapitalistische ontwikkeling. In de teksten vindt men verwijzingen naar drie maatschappelijke tendenzen, die zulke versluiserende effecten voortbrengen¹⁸.

In de eerste plaats merkt Marx op dat de voortschrijdende dominantie van de kapitalistische produktiewijze meebrengt dat ook de restanten van niet-kapitalistische arbeidsvormen de vorm van loonarbeid aannemen. (Bij voorbeeld : huisbedienden krijgen een arbeidscontract dat juridisch hetzelfde is als dat van een industriearbeider; hetzelfde geldt voor de vrouw die als winkelbediende in haar echtgenoots winkel werkt.) In deze gevallen gaat het echter enkel om een strikt formele gelijkenis, aldus Marx.

Bovendien brengt de kapitalistische ontwikkeling mee dat een aantal arbeidskrachten binnen het eigenlijke produktieproces worden ingezet niet omwille van hun abstracte arbeid (of op basis van de ruilwaarde van hun arbeidskracht), maar omwille van de concrete arbeid die ze leveren (of op basis van de gebruikswaarde van hun arbeidskracht). (Bij voorbeeld : de bedrijfsarts). Ook hier, aldus Marx, resulteert de kapitalistische ontwikkeling in een formele gelijkenis.

Tenslotte wijst Marx op een fenomeen, dat versluiserend werkt in de omgekeerde zin en dat hij aanduidt met het begrip 'collectieve arbeid'. Met het voortschrijden van de reële onderschikking van de arbeid aan het kapitaal, blijft niet langer de individuele arbeider, maar wordt meer en meer het maatschappelijk georganiseerde arbeidsvermogen, de werkelijke functionaris van het totaalkapitaal, aldus Marx. Het gevolg hiervan is dat meer en meer functies onder het begrip produktieve arbeid en meer en meer arbeiders in de categorie produktieve arbeiders moeten gerangschikt worden. Zelfs als het gaat om taken zoals ingenieur, meestergast, manager of tech-

noloog, die niets met materiële arbeid te doen hebben en derhalve als onproductief verschijnen.

Marx schetst ons dus het beeld van een kapitalistisch ontwikkelingsproces, dat een tweeledige versluiering van het onderscheid tussen de produktieve en de onproductieve arbeid voor gevolg heeft. Aan de ene kant deinen de vormen van de kapitalistische produktiewijze uit naar de andere nog bestaande vormen van maatschappelijke produktie en verhullen zo de maatschappelijke verschillen die er zijn. Aan de andere kant ontwikkelen zich vanuit de kapitalistische produktiewijze een technische arbeidsdeling. Dit induceert een aantal secundaire differentiëringen, die het onderkennen van de maatschappelijke gelijkaardigheid bemoeilijken.

Deze nadruk op het dynamische element van de kapitalistische produktiewijze onderstreept nogmaals de onmogelijkheid om een statische (en dus: universele) omschrijving te geven van wat onder het begrip 'produktieve arbeid' valt, zelfs binnen de kapitalistische produktiewijze.

Bovendien maakt deze analyse duidelijk dat noch een zuiver formele definitie, noch een strikt inhoudelijke definitie van het begrip produktieve arbeid de problemen afdoende oplost. Een inhoudelijke definitie lost niets op, want :

“Uit het voorgaande komt naar voren dat de criteria, die arbeid tot *produktieve arbeid* maken, an en für sich absoluut niets te maken hebben met de *specifieke inhoud* van de arbeid, de specifieke nuttigheid of de eigenlijke gebruikswaarde ervan. Arbeid met *dezelfde inhoud* kan zowel productief als onproductief zijn.”¹⁹

Ook een formele benadering lost echter niets op, want, zoals Marx stelt :

“Elke produktieve arbeider is een loonarbeider, maar daarom is elke loonarbeider nog geen produktieve arbeider.”²⁰

Doorslaggevend is de positie en de functie van de arbeidskracht binnen het geheel van de produktieverhoudingen. Enkel een concrete analyse van een concrete situatie kan uitsluitel brengen en een verdict uitspreken over het al dan niet productief karakter van een bepaalde taak.

Deze korte weergave van Marx' analyse inzake de kwestie van de produktieve arbeid laat alvast twee duidelijke conclusies toe :

1. Als men vanuit de marxistische theorie een aanzet wil geven tot de constructie van een sociale indicatorenstelsel dan moet de conceptualisering van het begrip 'produktieve arbeid' hierin een centrale rol spelen²¹. Zonder een conceptualisering van dit begrip blijven de andere elementen van het theoretische construct als het ware in de lucht hangen. Met zulk een uitgewerkt concept bezit men een instrument dat toelaat de bijdrage van arbeidstaken tot het sociaal produkt te analyseren en het sociaal produkt anders te programmeren.

2. De door Marx gehanteerde vorm van conceptualisering betekent een impliciete kritiek op de wijze waarop sociale indicatorenstelsels klassiek tot stand komen. Maatstaven, die gebaseerd zijn op wat Marx 'kenmerken van de gebruikswaarden' (of inhoudelijke criteria) zou noemen, worden door Marx' werkwijze ontmaskerd als erg misleidend. Ze geven geen zicht op de onderliggende structuur en zijn in die zin zelfs geen adequaat beleidsinstrument, gezien men niet weet waarop men feitelijk ingrijpt.

In elk geval is duidelijk dat deze discussie op zichzelf een heel onderzoeksprogramma impliceert.

"Produktieve arbeid" als basis van een marxistisch indicatorenprogramma

Het belang van het begrip 'produktieve arbeid' voor een marxistisch indicatorenprogramma, kan men gemakkelijk illustreren. Het concept laat ons toe te evalueren in hoeverre men de beschikbare arbeidskrachten inzet voor taken, die produktief zijn en te analyseren hoe de verhouding produktieve taken/onproduktieve taken evolueert. Op die wijze kan het begrip een belangrijke rol spelen naast andere marxistische begrippen als sociaal noodzakelijke arbeid, concrete (of abstracte) arbeid, enz.

Dergelijke formulering laat echter ook de limieten van de marxistische analyse doorschemeren, omdat ze ons in haar abstractheid wijst op de volgende paradox. Vergeleken met om het even welke analyse van de arbeidstaken, gebaseerd op inhoudelijke of formele karakteristieken, geeft het marxisme en zijn analyse van de produktieve arbeid in wezen een veel beter instrument om vanuit een kapi-

talistisch oogpunt de produktie te rationaliseren. Binnen kapitalistische verhoudingen is het gebruik ervan echter ondenkbaar, omdat de individuele toeëigening van de meerwaarde geen macro-rationaliteit kan toelaten. Het gebruik van het begrip 'produktieve arbeid' betekent in feite een impliciete kritiek op de kapitalistische produktieverhoudingen, omdat Marx door de logica van het kapitaal als uitgangspunt te nemen, een dimensie introduceert, die buiten de reikwijdte ligt van de individuele kapitalist en zelfs van de kapitalisten als klasse. Theorieën over produktieve arbeid kunnen binnen de kapitalistische verhoudingen niet tot planningsinstrument omgevormd worden, omdat de sociale arbeidsdeling hierdoor zou opgegeven worden. En zoals men weet, de contradictie tussen het sociaal karakter van de produktie en het individueel karakter van de toeëigening vormt juist het constitutief element van de kapitalistische produktiewijze.

Het belang hiervan wordt zeer duidelijk wanneer we het begrip inschakelen binnen een gedachtengang ontwikkeld vanuit doelstellingen van de sociale indicatorenbeweging.

Deze objectieven van de sociale indicatorenbeweging introduceren immers ook een macro-rationaliteit; maar een manifeste macro-rationaliteit, die zich bovendien op een ander niveau beweegt dan de onbewuste macro-rationaliteit, gevormd door de logica van het kapitaal zoals Marx deze analyseert. De doelstelling, geïntroduceerd door de macro-rationaliteit van de sociale indicatorenbeweging slaat op de verbetering van de kwaliteit van het leven en niet op de produktie van meerwaarde. Dit tweede verschil brengt mee dat men keuzen moet maken, waarbij economische factoren uiteraard een rol spelen, maar die in eerste instantie sociale doelstellingen betreffen. Het opzet is te komen tot een rationele allocatie van de beschikbare middelen, d.w.z. om efficiëntie-criteria, maar om efficiëntiecriteria die niet gericht zijn op het maximaliseren van winst als dusdanig. Het gaat om de vraag wat het meeste bijdraagt tot de kwaliteit van het leven: het inzetten van middelen voor gezondheidszorg of voor onderwijs, voor sportinfrastructuur of voor arbeidsplaatsen, enz.

Geplaatst binnen de marxistische problematiek impliceert deze overgang van een latente naar een manifeste macro-rationaliteit twee belangrijke verschuivingen.

1. In feite bekijkt men vanuit deze manifeste macro-doelstel-

ling de samenleving als een systeem waarin enkel een technische arbeidsverdeling bestaat. Anders gezegd : men veronderstelt het bestaan van een centrum dat instaat voor het op mekaar afstemmen van de verschillende onderdelen van het systeem. Men veronderstelt in de grond een zeer uitgebreide vorm van 'collectieve arbeid', zodanig zelfs dat dit proces van technische arbeidsdeling de niet-productie-sfeer omvat.

2. Bovendien merkt men dat de vergelijking tussen de verschillende produkten, levenssferen of arbeidstaken voor wat betreft hun bijdrage tot de kwaliteit van het leven niet meer gebeurt op basis van de ruilwaarde, de winst of de abstracte arbeid, maar wel op basis van de gebruikswaarde, de nuttigheid of de concrete arbeid.

Vooreerst maken deze twee verschuivingen begrijpelijk waarom de sociale indicatorenbeweging t.a.v. de kapitalistische produktiewijze als een kritische beweging kan en moet verschijnen. Het introduceren van een op nuttigheid of welzijn gebaseerde macro-rationaliteit houdt een praktische kritiek in op een systeem waarvan de werking leidt tot beslissingen, die genomen worden op basis van winstmotieven en die omwille van de eraan ten grondslag liggende micro-rationaliteiten op macro-vlak als irrationeel moeten verschijnen.

Voor wat betreft de discussie inzake de produktieve arbeid kan nu gepreciseerd worden wat deze verschuiving inhoudt. Ervan uitgaande dat de manifeste collectiviserende logica van de sociale indicatorenbeweging de sociale arbeidsverdeling, gebaseerd op de logica van het kapitaal, als irrationeel doet verschijnen, wordt de betekenis van het begrip produktieve, m.m. onproduktieve, arbeid als het ware op zijn kop gezet. Produktieve arbeid wordt dan arbeid die bijdraagt tot het maatschappelijk welzijn of het menselijk geluk.

Een onrechtstreekse bevestiging van deze betekenisomkering vindt men in de analyses van A. Bose²². Deze auteur analyseert verschillende mogelijke vormen van post-kapitalistische economieën. In passages over de socialistische economie gebruikt hij het begrip onproduktieve arbeid als een indicator van wat hij noemt : 'socialistisch parasitisme'.

Zowel binnen de klassieke marxistische visie als binnen een eventueel marxistisch indicatorenmodel impliceert het begrip produktieve arbeid een kritiek op de eigenschappen van de kapitalistische produktieverhoudingen. De specificiteit van het gebruik

van het begrippenkoppel produktieve/onproduktieve arbeid binnen een eventueel marxistisch indicatorenmodel ligt in het feit dat dit geen kritiek impliceert op de maatschappelijk dominante instantie die aan een sociaal indicatorenprogramma beantwoordt, met name : de staat.

Slot : Nogmaals over staatstheorie en de problematiek van de behoeften

De impliciete kritiek van de sociale indicatorenbeweging ten aanzien van het marxisme situeert zich dus op een zeer specifiek punt. Zij wijst ons op de maatschappelijke band tussen de ontwikkeling van de staat tot een dominante instantie en de ontwikkeling van een ander algemeen equivalent (het menselijk geluk ? het algemeen welzijn ?) dan het geld²³.

De onmacht en beperktheid van de marxistische theorie toont zich hier overduidelijk. Immers, in zijn analyse van de waar stelt Marx dat alle waren — ook de specifieke waar ‘arbeidskracht’ — slechts vergelijkbaar zijn in hun hoedanigheid van ruilwaarde. Als gebruikswaarden zijn waren niet vergelijkbaar, want voor deze vergelijking bestaat geen gemene maatstaf²⁴. Het lijkt erop alsof voor Marx individuen goederen uitkiezen omwille van hun intrinsieke kwaliteiten, maar niet kiezen tussen goederen met verschillende kwaliteiten. Precies alsof aan welbepaalde, specifieke behoeften voldaan wordt door welbepaalde specifieke goederen (of activiteiten). Deze in wezen naturalistische visie kan een verklaring bieden voor het feit dat Marx, zelfs in de teksten waarin hij de verdelingsproblematiek uitdrukkelijk ter sprake brengt, geen aanstalten maakt om ook maar één woord te spenderen aan de organisatievorm van deze verdeling der goederen, aan de wijze waarop prioriteiten tot stand zullen komen inzake de aard van het totale goederenpakket dat moet geproduceerd en verdeeld worden. Dit naturalisme belet Marx te zien dat binnen een post-kapitalistische samenleving een noodzakelijke band bestaat tussen de staat enerzijds en de formulering van de behoeften anderzijds. Hier vinden we de gemeenschappelijke oorsprong voor de verschillende blinde vlekken die men op de marxistische retina kan onderkennen.

*

In 1942 formuleerde T. W. Adorno een achttal stellingen over behoeften. De laatste van deze stellingen begint met de opmerking

dat de eis dat enkel voor de behoeften zou mogen geproduceerd worden in feite thuishoort in de maatschappelijke voorgeschiedenis, d.w.z. in een maatschappij waarin men produceert omwille van winst en macht²⁵.

De analyse van de relatie tussen sociale indicatorenbeweging en marxisme kan men beschouwen als een concretisering van deze stelling. Zij leert ons dat een situatie, waarin 'algemeen welzijn' of 'maatschappelijke nuttigheid' tot manifeste doelstellingen van de dominerende macro-rationaliteit worden, nog weinig vatbaar is voor kritiek vanuit begrippen als behoefte, gebruikswaarde als dusdanig. Zulke situatie veronderstelt een kritische analyse, die vertrekt van de inhoudelijke opvulling zoals deze in concreto aan de abstracte begrippen als 'algemeen welzijn' wordt gegeven, die vertrekt van de wijze waarop in een gegeven maatschappelijke situatie deze behoeftenformulering tot stand komt, en dergelijke meer.

'Betekent dit dat de sociale indicatorenbeweging de marxistische theorie ter linkerzijde is voorbijgesneld?'

Deze vraag lijkt retorisch. Ze is het ook en kan het blijven wanneer men de hier gesignaleerde uitdaging opneemt. De sociale indicatorenbeweging en de ermee samenhangende maatschappelijke praktijk bieden de mogelijkheid om, op basis van concrete analyses van de concrete situaties, die mysteries aan te pakken die de theorie anders tot mysticisme zouden verleiden, en blijven verleiden.

Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U. Leuven

NOTEN

¹ 'Verleugnung' of 'Verneinung' al naargelang men de houding van de marxisten tegenover de sociale indicatorenbeweging op zich beschouwt of ze bekijkt binnen het bredere kader van de marxistische theorie.

Voor een technische definitie van en het onderscheid tussen deze twee termen : cfr. J. Laplanche, J. B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse*, Presses Universitaires de France, Paris, 1967, pp. 112-117.

² Voor een duidelijk overzicht van de historiek van de sociale indicatorenbeweging : M. Peters, P. Zeugin, *Sozialindikatorenforschung*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1979, hoofdstuk 1.

³Een begin van zulke analyse vindt men in : C. Baudelot, R. Estabiet, J. Toiser, (avec P. O. Flavigny), *Qui travaille pour qui ?* Maspero, Paris, 1979, 247 blz.

⁴cfr. de definitie van Zapf : 'Soziale Indikatoren : Entwicklung von Messgrößen zur Struktur- und Performanalyse in zentralen gesellschaftlichen Lebensbereichen. Entwicklung eines integrierten Systems sozialer Indikatoren.' W. Zapf, Soziale Indikatoren — Ein Ueberblick, in : W. Zapf (Hrsg.), *Soziale Indikatoren, Konzepte und Forschungsansätze 1*, Herder & Herder, Frankfurt/New York, 1974.

⁵A. Maslow, *Motivation and Personality*, New York, 1957.

⁶cfr. o.a. C. Meillassoux, *Terrains et Théories*, Editions Anthropos, 1977, 344 blz. Men vindt terzake trouwens voldoende opmerkingen in het werk van Marx zelf. Belangrijk is vooral het inleidende hoofdstuk van de Grundrisse, dat oorspronkelijk bedoeld was om te fungeren als methodologische inleiding voor 'Das Kapital'. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Europäische Verlagsanstalt-Europa Verlag, Frankfurt-Wien, z.d., pp. 1—31.

⁷B. Hindess, *Over het gebruik van officiële statistieken in de sociologie*, Meppel, Boom, 1975, 72 blz.

⁸Men vindt nochtans een dergelijk onderzoeksprogramma geformuleerd in het voorlaatste hoofdstuk van Mandels 'Spätkapitalismus' : 'Das zu lösende Problem ist folgendes : Wie kann man die zunehmenden Versuche zur privaten und staatlichen Regulierung der Wirtschaft aus den immanenten Entwicklungsgesetzen des Kapitals selbst erklären und so gleichzeitig die Grenzen dieser Regulierung bestimmen, d.h. beweisen, dass sie letzten Endes ausserstande ist, die inneren Widersprüche der kapitalistischen Produktionsweise zu überwinden ? Anders ausgedrückt : Wie kann die Verkettung von 'organisierter Kapitalismus' mit verallgemeinerter Warenproduktion analysiert und auf ihrem Begriff gebracht werden ? E. Mandel, *Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1973, p. 459.

Men merkt evenwel dat de formulering zelf reeds verraadt hoe weinig ernstig Mandel de aangeduide fenomenen neemt. Het probleem wordt trouwens ten onrechte beperkt tot het organiseren van de economie, zodat de rol van de staat als representant van het algemeen belang slechts in zeer beperkte mate te plaatsen is.

⁹Voor een analyse van de sociaal-democratie, die deze schematische denkwijze poogt te verlaten, zie : C. Buci-Glucksmann, G. Therborn, *Le défi social-démocrate*, Maspero, Paris, 1981, 330 blz.

¹⁰De contradictorische visies op de staat zoals deze in Marx' werk

te vinden zijn worden zeer goed geanalyseerd in de tekst van Balibar in : E. Balibar, C. Luperini, A. Tosel, *Marx et sa critique de la politique*, Maspero, Paris, 1979, 172 blz.

¹¹ Een aanduiding slechts voor dit onduidelijk statuut : in de analyse die Mandel maakt van de ontwikkeling van Marx' economisch denken tot 'Das Kapital' komt het begrip niet voor. (cfr. E. Mandel, *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, Maspero, Paris, 1970, 218 blz.

¹² De belangrijkste teksten van Marx zijn te vinden in de *Theorien über den Mehrwert I*, (Marx-Engels Werke, band 26.1), in : *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, het onuitgegeven zesde hoofdstuk van het eerste boekdeel van 'Das Kapital', en enkele opmerkingen in de Grundrisse. Ook de analyse van het circulatieproces (*Das Kapital II*) zijn belangrijk, evenals de stukken over het handelskapitaal (*Das Kapital III*). Zoals gezegd vindt men echter in geen van allen een uitdrukkelijke, volledige behandeling van het probleem.

¹³ Voor de discussie na Marx verwijs ik naar de literatuur terzake; vooral naar : J. Nagels, *Travail collectif et Travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Editions de l'Université de Bruxelles, Brussel, 1974, 324 blz. A. Berthoud, *Travail productif et productivité du Travail chez Marx*, Maspero, Paris, 1974, 142 blz.

¹⁴ K. Marx, *Das Kapital I*, Dietz Verlag, Berlin, 1961, p. 189.

¹⁵ *ibid.*, p. 189, voetnoot 7.

¹⁶ K. Marx; *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Archiv sozialistischer Literatur 17, Verlag Neue Kritik, Frankfurt, 1969, p. 64.

¹⁷ *ibid.*, p. 65.

¹⁸ *ibid.*, p. 64—74.

¹⁹ *ibid.*, p. 69—70.

²⁰ *ibid.*, p. 66.

²¹ Zo heeft P. Salama aangetoond dat de ontwikkeling van een bepaald type onproductieve arbeid (met name : de reclame-afdelingen van de bedrijven) een belangrijke invloed kan hebben op het gedrag van de winstvoet en zelfs de door Marx voorspelde tendentiële daling hiervan kan tegenhouden.

Zie P. Salama, Développement d'un type de travail improductif et baisse tendancielle du taux de profit, in : *Critiques de l'économie politique*, jan.-maart 1973, pp. 130—151.

²²A. Bose, *Marxian and post-marxian political economy*, Harmondsworth, Penguin, 1975, 330 blz., zie vooral pp. 263—271.

²³Voor een uitwerking van deze stellingen kan men een vertrekpunt vinden in: R. Lourau, *L'Etat-Inconscient*, Minuit, Paris, 1978, hoofdstuk 4.

²⁴De kritiek op deze grondstelling van de marxistische theorie is reeds gemaakt door J. Baudrillard, *Critique de l'économie politique du signe*, Gallimard, Paris. Een aantal belangrijke analyses van de begrippen produktieve/onproduktieve arbeid vinden we in: J. Baudrillard, *L'échange symbolique et la mort*, Gallimard, Paris. Op deze stellingen gaan we in dit artikel niet in.

²⁵T. W. Adorno, Thesen über Bedürfnis, in: *Soziologische Schriften I*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main, 1979, p. 395.